

СУЧАСНЕ УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО В ІДЕЯХ І ТЕКСТАХ: СТАТТІ-РЕЦЕНЗІЇ

Л.І. Шевченко, д-р філол. наук

МОВНА КАРТИНА СВІТУ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПРОФЕСОРА Л.А. ЛИСИЧЕНКО

Стаття-рецензія на монографію Л.А. Лисиченко
"Лексико-семантичний вимір мовної картини світу"
(Х. : Вид. група "Основа", 2009. – 191 с.)

Проаналізовано коло ідей, що об'єднують авторську концепцію мовної картини світу, дослідницький контекст розв'язання дискусійних мовознавчих питань, методи і фактологію лінгвістичної праці.

Ключові слова: авторська інтерпретація мовної картини світу, концептуальна картина світу, методологія лінгвістичного аналізу, парадигма антропоцентричного аналізу мови.

This article analyses complex of ideas, which combine author's conception of language world-model, research context of solution to debatable problems, different methods and facts of linguistic paper.

Key words: author's interpretation of the language world-model, conceptual world-model, methodology of linguistic analysis, paradigm of anthropocentric language analysis.

Проанализирован комплекс идей, объединяющих авторскую концепцию языковой картины мира, исследовательский контекст решения дискуссионных вопросов, методы и фактологию лингвистической работы.

Ключевые слова: авторская интерпретация языковой картины мира, концептуальная картина мира, методология лингвистического анализа, парадигма антропоцентрического анализа языка.

Нова книга видатного українського мовознавця Лідії Андріївни Лисиченко "Лексико-семантичний вимір мовної картини світу" відкривається символічною і водночас такою логічною,

якщо йдеться про науковий масштаб і творчу послідовність науковця, передмовою "Ця неосяжна мова".

Фаховий авторитет Л.А. Лисиченко, її захопленість вирішенням нестандартних наукових проблем відомі учням і колегам не лише в Україні. На Л.А. Лисиченко широко покликаються (і якби нарешті в нашій державі була опрацьованою інформаційна методика, знана у світі як індекс цитування, Л.А. Лисиченко, на наше глибоке переконання, очолила б список із найбільш цитованих дослідників-філологів).

У Л.А. Лисиченко з радістю і вдячністю навчаються: сьогодні це тисячі професійних філологів-науковців і практиків, вчителів, редакторів, видавців і організаторів науки.

Л.А. Лисиченко, з її унікальним талантом знаходити і виховувати обдаровану молодь, вражає інтуїцією науковця і педагога, у ближньому колі учнів-друзів якої прекрасні сучасні філологи В. Сімонок, С. Вакуленко, Д. Руденко (який так рано і несподівано пішов із життя), А. Даниленко, І. Богданова, К. Голобородько, О. Маленко, В. Яковлева, інші мовознавці з нестандартним мисленням і такою потрібною нашій гуманітаристиці закоханістю у Слово.

Л.А. Лисиченко, безумовно, лідер сучасної Харківської історико-філологічної школи з її традицією енциклопедичності, широкої проєкції мовознавчого знання в пошукові та фактологічні простори гуманітаристики, дослідницького синкретизму, який дозволяє панорамно, глибоко, інтелектуально ємно аналізувати мову, її природу і функції.

Рецензована монографія повною мірою репрезентує творчий потенціал і глибоку фахову ерудицію Л.А. Лисиченко. Структура цієї лінгвістичної праці побудована за логічним принципом від загального до конкретного і, відповідно, розгортається в послідовності від наукових уявлень про мовну картину світу, її зміст і структуру (Розділ I) до поліваріантної представленості значення слова в мовній картині світу (Розділ II).

Проблематика мовної картини світу чи не найбільш активно опрацьовується в сучасній українській філології. Зауважимо, численні публікації та дисертації розгортають пошук як у на-

прямку дослідження окремих мовних концептів, так і побудови мовних фрагментів концептосфери в цілому; зіставлень національної (етнічної) концептосфери з мовно репрезентованими концептосферами інших народів; виокремлюються концептуально виявлені особливості авторського тексту та ін. (аналіз і персоналізацію цих підходів залишаємо, з огляду на жанр статті, поза коментарями).

У будь-якому разі можна говорити про плюралізм чи навіть неоднозначне розуміння самої категорії "концепт", методологічних прийомів її обґрунтування, поняттєвої суперечності в розрізненні "концепту" і "символу", структурування концептів, коли йдеться про живомовну й літературномовну стихії, історичну й сучасну текстову репрезентацію, аналіз концептуально-мовної картини світу українців у пошукових парадигмах ідентитету національного чи приналежності світам культури (християнському, європейському, слов'янському та ін.). Поняття концепт сьогодні здобуло стільки конотацій, тлумачень, пояснень і уточнень, що дослідник повинен мати достатньо критичний розум, аби виокремити власний спектр аналізу і не перетворити наукову інтерпретацію мовного матеріалу в суцільні омонімічні перетинання смислів.

У цій дослідницькій ситуації Л.А. Лисиченко віднаходить свій, властивий саме цьому досвідченому мовознавцю шлях – послідовного структурування й обґрунтування підходів до мовознавчої проблеми. "Мовна картина світу, її зміст і структура" у Л.А. Лисиченко – це наукові уявлення щодо "Поняття про мовну картину світу" (1.1.) і далі – "Рівні мовної картини світу" (1.2.), "Взаємодію рівнів мовної картини світу" (1.3.), "Динаміку мовної картини світу" (1.4.), "Мовну картину світу й духовний світ людини" (1.5.), "Відмінності між мовною й концептуальною картинами світу" (1.6.), "Діалектну й літературну картини світу" (1.7.), "Індивідуальну й загальномовну картини світу" (1.8.).

Розгортається і доводиться чітко опрацьована і методологічно струнка модель наукового пізнання явища, що її Л.А. Лисиченко опрацьовує у відомих вже філологам працях – "Багатозначність у лексико-семантичній системі: структурний,

семантичний, когнітивний аспекти"¹; "Структура мовної картини світу"²; "Мовний образ простору і психологія поета"³; "Мовна картина світу та її рівні"⁴; "Лексико-семантична система української мови"⁵.

Синтез підходу заявлений і в передмові до рецензованої монографії, він визначає ієрархічність і змістову сутність наукових понять, яким присвячений подальший виклад мовознавця. Отже, "у лінгвософському аспекті мови виділяється психоментальний рівень мовної картини світу, в якому зберігаються численні фантомні відбитки явищ, які відкладаються в пам'яті"⁶.

Таким чином, Л.А. Лисиченко виділяє перший, найбільш абстрагований із погляду сутності лінгвістичної теорії, лінгвософський рівень аналізу мовної картини світу, що є абсолютно логічною, як на нашу думку, і навіть більше того, необхідною процедурою у визначенні меж власного дослідницького простору.

"Однак фантомні образи, – пише Л.А. Лисиченко, – мають властивість поступово згасати, тому для їх закріплення виникають спеціальні мовні знаки понять про узагальнені образи однорідних явищ, які складають логіко-ментальний (концептуальний) когнітивний рівень МКС"⁷. Автором послідовно виділено, отже, ще один рівень аналізу, що становить об'єкт концептології як предметної галузі культурології (в досить широкому розумінні наукового спрямування цієї синкретичної за змістом галузі гуманітаристики).

І "нарешті, третій, власне лінгвальний рівень – рівень мовних явищ і одиниць та їхніх значень"⁸. Це власне той рівень, який, у строгому розмежуванні української дослідниці, має виявити й описати мовознавець і якому Л.А. Лисиченко присвячує другий, найбільший розділ своєї монографії.

Як дослідник глибоких знань і водночас дисциплінованого мислення, Л.А. Лисиченко не обмежується визначенням рівнів концептуального аналізу, а подає перелік поняттєвих одиниць, які властиві кожному з рівнів: на психоментальному преверб'яльному рівні (рівні уявлень) – це концепт, на концептуальному рівні – поняття, на лінгвальному – значення. Відповідно базові одиниці кожного з рівнів мають специфічні ознаки: для концеп-

ту такими є фрейми (окремі ознаки і зв'язки концепту), для поняття – суттєві ознаки, для лінгвального значення – семантичні компоненти та їхні семи⁹.

У симетрії структур, їх складників і ознак Л.А. Лисиченко наголошує на особливому значенні психоментального превербального рівня, що є "передумовою і базою двох наступних вербальних, уже пов'язаних із мовним матеріалом"¹⁰. Зауважимо, епістемічна коректність такого підходу автора до аналізу складних проблем гуманітаристики, що розв'язуються науковцями різних шкіл і напрямків, не може не імпонувати. Своєрідний методологічний перегук щодо аналізу мовних явищ спостерігаємо в цьому випадку з такими авторитетними лінгвістами як Ю. Степанов, А. Вежбицька та ін., які мовознавче знання ніколи не залишають у прокрустовому ложі жорстких формалізованих схем і обмежень, а виводять його в рухливий світ антропомотивацій та еволюційних сутностей мовомислення. Наголосимо також і на характерності широкого пояснювального, філософськи обгрунтованого підходу в аналізі фахових проблем для Харківської історико-філологічної школи: так писав О. Потебня і його сучасники, аналітичний стиль викладу наукового матеріалу характерний для Л. Булаховського і його учня Ю. Шевельова, харківська наукова традиція пізнання мовних явищ у їх мотивації онтогенезом людини, у співвіднесенні з причиново-наслідковими зв'язками мисле– і моводіяльності вплинула, безумовно, на велике коло українських мовознавців, до такої традиції відносимо і наших сучасників – В. Складенка, Г. Півторака, С. Єрмоленко, Б. Ажнюка, В. Лучика, Ф. Бацевича та ін.

Перший, теоретичний розділ монографії переконує не лише стрункістю наукових уявлень автора щодо об'єкту аналізу і ґрунтовністю знання проблеми, але і прагненням вийти за межі усталеного, вже пізнаного, означити перспективу лінгвістики. Ще у передмові Л.А. Лисиченко як можливий напрямок "глибинного розуміння сутності" витоків мови розглядає результати досліджень Інституту Квантової Генетики, в яких аналіз регуляторних функцій ДНК дозволив сформулювати тезу про аналогію в розвитку мов і людського мовлення та законів формальної ге-

нетики. Тобто, йдеться про механізм аналогії між "текстами" ДНК (квазі-мовлення) й мовною здатністю людей у писемній та усній формах (істинне мовлення), що за суттю реалізують однакові "регуляторні функції, але в різних фрактально рознесених масштабах". У такій постановці питання йдеться про універсальну, з погляду онтогенезу, природу функціонування *homo sapiens* і створюваного людьми соціального середовища. "ДНК, – як зазначає Л.А. Лисиченко, – працює на рівні організму, людське мовлення використовується в масштабах людського суспільства"¹¹. Неосяжність і невичерпність мови, на думку автора, "заманливо" розглядати в контексті сучасних здобутків генетики і біології. Проте, як досвідчений лінгвіст і людина великого дослідницького досвіду, Л.А. Лисиченко розуміє, що йдеться про гіпотези, доведення й обґрунтування, про майбутні напрямки філологічної науки.

Монографічну працю Л.А. Лисиченко можна кваліфікувати, втім як і інші дослідницькі проекти цього автора, як науковий ідіостиль із виразною тенденцією до енциклопедичності. Особливо, коли йдеться про наукові ідеї, концепції та й саму наукову географію Харківської історико-філологічної школи, про яку багато писала і пише Л.А. Лисиченко. Коректна манера обов'язкової згадки про попередників та їх внесок у науку, неспішлива зосередженість на суті праці філологів, які визначили коло актуальних для кількох поколінь мовознавців ідей, безумовно, імпонують читачам харківського професора.

Так, зокрема, в історичному аналізі концепцій щодо мовної картини світу виникає текст про І. Тимківського, який ще в першому десятилітті ХІХ ст. визначав мову як "племінну відмінність кожного народу". А отже, як наголошує І. Тимківський, "у властивості й перемінах того й другого діючі причини настільки пов'язані, що історія народу містить у собі й його мову"¹². Пізніше легко і логічно Л.А. Лисиченко розгляне творчий внесок у проблему авторів, ім'я яких добре відоме кожному серйозному філологу – В. Гумбольдта, О. Потебню та ін., сучасних мовознавців С. Єрмоленко, Н. Сологуб, Л. Ставицьку, В. Жайворонка, О. Тараненка,

О. Селіванову та ін. Важливо, як на нашу думку, що цей авторитетний перелік дослідників почався з І. Тимківського, менш цитованого, ніж його сучасники і деякі наступники, але не менш авторитетного в історії українського мовознавства.

Водночас хронологія персоналій і праць – не перше завдання автора. Передусім Л.А. Лисиченко зосереджується на наступництві ідей, їх розгортанні й апробації, коли йдеться про мовні факти і про сформульовані автором три рівні мовної картини світу (вже названі психоментальний превербальний рівень мовної картини світу, логіко-ментальний когнітивний рівень і власне лінгвальний рівень мовної картини світу). Тому ідеї О. Потебні недостатньо розглядати як хронологію спадкоємності щодо інтелектуального пошуку В. Гумбольдта. Важливо, що О. Потебня створив власну цілісну концепцію, безумовний вплив на яку мав великий О. Гумбольдт (можлива аналогія в наступництві ідей і створенні власних дослідницьких концепцій між З. Фрейдом і К.-Г. Юнгом, утім, це коло авторів-інтелектуалів можна значно розширити – З. Фрейд і постфрейдисти, зокрема Ж. Дерріда, Ж. Лакан, Ф. Гаттарі та ін., в кожному разі вдумливий аналітик наукових ідей знаходить фактичні і можливі перетинання в історії наукового пошуку та досвіду).

У науковому полілозі сучасного автора всі вони – співрозмовники, дослідники разом аналізують проблему, розвиваючи власну логіку доведень і формуючи парадигму антропоцентричного підходу до мови. Проф. Л.А. Лисиченко в цьому полілозі самодостатня постать, де вислуховуються аргументи М. Полані¹³ і акад. М. Вавилова¹⁴, Б. Серебреннікова¹⁵ і М. Філмора¹⁶, Д. Ліхачова¹⁷ і В. Виноградова¹⁸, Г. Уфімцевої¹⁹ і Д. Шмельова²⁰, Ю. Апресяна²¹ і Н. Шведової²², В. Русанівського²³ й О. Реформатського²⁴ та ін. Актуалізується принцип спектрального погляду на проблему, в якому все підпорядковано обґрунтуванню авторського наукового світогляду.

У цьому ж ключі відбувається фактологічне доведення, особливо у змісті II розділу "Значення слова у мовній картині світу". Широкий ілюстративний матеріал української мови виявляється

недостатнім для автора. Проф. Л.А. Лисиченко звертається до інших мов, зокрема слов'янських, мотивуючи семантику слова як здатність відображати рівень національних знань про світ. Особливості мовної і концептуальної картин світу дістають в інтерпретації Л.А. Лисиченко тонких філологічних спостережень, зокрема, коли йдеться про календар української та інших слов'янських мов²⁵, про відмінності в мовній картині світу, пов'язані з локальними особливостями територіальних діалектів²⁶, про мовну картину світу й ідіостиль художника²⁷ та ін.

Зазначений розділ монографії – це панорамне спостереження за мотивацією значення слова у мовній картині світу внутрішньо– і позамовними факторами, де аналіз зосереджується на лексичній полісемії як засобі організації МКС, а також лексико-граматичних категоріях, що репрезентують варіанти значення, структурують семантичну парадигму слова. Такому аналізу піддаються іменники, зокрема досліджується залежність семантичної структури полісемантичного віддієслівного іменника від категорії перехідності та валентності мотивуючого слова (2.3.1.), описується семантична парадигма віддієслівних іменників із прямим значенням дії, співвідносних із перехідними дієсловами (2.3.2.), вивчаються іменники, мотивовані перехідними дієсловами з трьома семантичними валентностями, аналізується семантична парадигма полісемантичних іменників із прямим значенням дії, мотивованих неперехідним дієсловом (2.3.4.), а також акцентується увага на похідних значеннях часу і місця дії (2.3.5.) та іменниках із прямим значенням предметів і явищ (2.3.6.).

Подальший виклад зосереджується на зв'язку з категорією перехідності системи ЛСВ іменників із прямим значенням особи (2.4.), де у властивій Л.А. Лисиченко методології аналізу, що спирається на ґрунтовне знання теоретичних підходів до проблеми і водночас точну і продуману аргументацію (до того ж в усіх випадках проілюстровану математичними підрахунками, що, безумовно, додає авторитетності викладу), розглядаються різні групи іменників із прямим значенням особи: назви осіб, мотивовані перехідним дієсловом (2.4.1.), і утворені від неперере-

хідних дієслів (2.4.2.), віднесені до семантичної парадигми іменників, мотивованих одним дієсловом (2.4.3.), і проаналізовані у співвіднесенні конкретних і абстрактних значень у полісемантичному віддієслівному іменнику (2.4.4.).

Окремого ґрунтового аналізу дістає у розділі "Значення слова у мовній картині світу" кореляція одиниць концептуальної картини світу з лінгвальними явищами (2.5.), до яких Л.А. Лисиченко відносить віддієслівні іменники з прямим значенням дії (2.5.1.), іменники з похідним значенням дії або стану (2.5.2.), відношення між значеннями й поняттями в іменників з прямими значенням особи (2.5.3.), а також іменники з прямим значенням предмета або явища (2.5.4.).

Завершує цей глибокий за матеріалом і принципами аналізу розділ частина, де науково інтерпретується відображення зв'язків рівнів МКС у типах смислових відношень між ЛСВ у багатозначному слові (2.6.). Дослідниця послідовно зупиняється на типах відношень, пов'язаних із перенесенням назви (2.6.1.), метафоричних відношеннях (2.6.2.), відношеннях функціональної подібності (2.6.3.), метонімічних зв'язках (2.6.4.), що цілком узгоджується з підходами в сучасному мовознавстві, зокрема з ідеями і напрацюваннями О.Серебреннікова, його колег і учнів. Л.А. Лисиченко поглиблює і деталізує аналіз. Так дістають пояснення типи відношень між ЛСВ, що мають однаковий поняттєвий компонент (2.6.5.), а також звернуто увагу на співвіднесення парадигми смислових відношень між ЛСВ в полісемантичних віддієслівних іменниках із їх семантичною парадигмою (2.6.6.).

Запропоновані принцип і спектр аналізу переконують. Зауважимо, що рівні мовної картини світу в пояснювальній здатності лексико-семантичною природою слова можна буде продовжити, передусім аналізуючи різні групи прикметників, числівників і займенників. Л.А. Лисиченко залишає це поза контекстом книги, можливо, як майбутню дослідницьку інтригу для захопленого проблемою мовної картини світу лінгвіста.

Не може не імпонувати інтелігентність авторського викладу. Якщо йдеться про значення слова у мовній картині світу (Розділ

П), автор вважає за необхідне познайомити читача з різними поглядами на проблему – і лояльними щодо авторської позиції, і дискусійними. Підсумкова теза, що розгортається в авторське доведення, викладається, як правило, чітко, конкретно, з необхідним підкресленням власної (або сформульованої сучасною наукою) позиції²⁸. Важливо, що це не фрагмент викладу, а загальна характеристика авторського тексту: в доведенні лексичної полісемії як засобу організації мовної картини світу²⁹, в обґрунтуванні лексико-граматичних категорій як засобу формування мовної картини світу³⁰ та ін.

Підкреслимо, аналіз лексико-граматичних категорій у парадигмі знань про мовну і концептуальну картини світу є важливим і, як на наш погляд, зовсім недостатньо опрацьованим напрямком науки. Навіть функціональна граматики, що чи не найближче підійшла до названої проблематики, значну частину наукових зусиль зосереджує на формалізованому описі граматичних форм і можливості дисциплінувати граматичне знання. Л.А. Лисиченко коректно (як і в усіх інших випадках аналізу мовної та концептуальної картин світу) подає інформацію про попередників, тих, хто вивчав граматичні характеристики слів, скорельовані з семантичними змінами (як, скажімо, залежності семантичної структури полісемантичного віддієслівного іменника від категорії перехідності та валентності мотивуючого слова). Авторський погляд на проблему, що до неї приверталася увага О.Потебні, М. Покровського, О. Шахматова, О. Мейє, О. Вондрака, В. Виноградова, С. Ожегова, О. Ахматової, інших авторитетних дослідників, акумулюється в тезі: "Система значень віддієслівного іменника відбиває різноманітні зв'язки на ментальному рівні"³¹. Подальший виклад – аргументоване доведення викладеної думки.

За цим же логічним принципом послідовно розглядаються інші граматичні категорії, що дозволяють цілісно представити і проілюструвати авторську концепцію лексико-семантичного виміру мовної картини світу.

Завершуючи працю, яка викликає багато роздумів, бажання філологів заглибитися в коло авторських ідей, Л.А. Лисиченко наголошує на подальшій перспективі наукової проблеми: "Дослідження МКС – явища складнішого навіть за мову в її звичайному розумінні – потребує зусиль учених у різних галузях науки і не може бути розв'язане водночас. Тому й ця робота торкається тільки окремих сторін проблеми, більше ставить питань, ніж дає відповідей на них, і є запрошенням до співпраці на цій ниві, де є вже чимало орачів і сячів"³².

Із переконаністю скажемо, важливо, що до цієї складної й актуальної проблеми долучилася Л.А. Лисиченко, збагативши національну лінгвістику працею, яка розширює перспективу сучасного мовознавчого пошуку.

¹Лисиченко Л.А. Багатозначність у лексико-семантичній системі: структурний, семантичний, когнітивний аспекти / Л.А. Лисиченко. – Х. : Вид. група "Основа", 2008. – 272 с.; ²Лисиченко Л.А. Структура мовної картини світу / Л.А. Лисиченко // Мовознавство. – 2004. – № 6. – С. 36-42; ³Лисиченко Л.А. Мовний образ простору і психологія поета / Л.А. Лисиченко, Т.В. Скорбач. – Х., 2001. – 156 с.; ⁴Лисиченко Л.А. Мовна картина світу та її рівні / Л.А. Лисиченко // Збірник Харківського історико-філологічного товариства / ХДПУ. – Х., 1998. – Т. 6. ⁵Лисиченко Л.А. Лексико-семантична система української мови / Л.А. Лисиченко. – Х.: ХНПУ, 1997. – 148 с.; ⁶Лисиченко Л.А. Лексико-семантичний вимір мовної картини світу. – Х.: Вид. група "Основа", 2009. – С. 6; ⁷Там само. – С. 6-7; ^{8, 9, 10}Там само. – С. 7; ¹¹Там само. – С. 9; ¹²Тимковский И.Ф. Опытный способ к философскому познанию русского языка / И.Ф. Тимковский. – Х., 1811; ¹³Лисиченко Л.А. Лексико-семантичний вимір мовної картини світу. – Х.: Вид. група "Основа", 2009. – С. 12; ¹⁴Там само. – С. 17; ¹⁵Там само. – С. 20; ^{16, 17}Там само. – С. 26; ¹⁸Там само. – С. 51; ¹⁹Там само. – С. 75; ²⁰Там само. – С. 76; ^{21, 22}Там само. – С. 77; ²³Там само. – С. 94; ²⁴Там само. – С. 172; ²⁵Там само. – С. 16-17; ²⁶Там само. – С. 45-47; ²⁷Там само. – С. 51-60; ²⁸Там само. – С. 66; ²⁹Там само. – С. 78-91; ³⁰Там само. – С. 91-118; ³¹Там само. – С. 92; ³²Там само. – С. 184.